

University of Groningen

Informele solidariteit onder babyboomers

Dykstra, P.A.

Published in:

Solidariteit tussen de generaties onder spanning : Verslag van de Vijfde Jan Brouwer Conferentie

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2009

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Dykstra, P. A. (2009). Informele solidariteit onder babyboomers: zorgen voor morgen? In *Solidariteit tussen de generaties onder spanning : Verslag van de Vijfde Jan Brouwer Conferentie* (blz. 27-35). Koninklijke Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Pearl A. Dykstra

Hoogleraar Universiteit Utrecht

Onderzoeker Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut, Den Haag

Formele en informele intergenerationele solidariteit

Zorgen voor morgen?

Deze bijdrage handelt over intergenerationele solidariteit in familieverband, en meer in het bijzonder de informele zorg die volwassen kinderen aan hun bejaarde ouders geven. In tegenstelling tot wat vaak wordt geponeerd, zijn er geen aanwijzingen dat de informele solidariteit tussen generaties afneemt. In tegendeel. Maar er zijn goede redenen om niet te pleiten voor een afname van overheidszorg. Deze vaak voorgestelde oplossing voor het vergrijzingsprobleem moet uit oogpunt van generatiebewust beleid onwenselijk worden genoemd.

In haar kerstrede sprak Koningin Beatrix over maatschappelijke ontwikkelingen die de “verhoudingen tussen de generaties onder druk hebben gezet”. Zij verwees naar het macroniveau van de vergrijzende bevolking en had het over “een zware last op jonge schouders”. Ook verwees ze naar het microniveau van gezinnen en families, dat in mindere mate dan vroeger gekenmerkt wordt door “een vanzelfsprekende betrokkenheid”. Zij sprak kortom over afnemende solidariteit tussen generaties. Het is niet ongebruikelijk om zorgelijk te doen over overheidszorg. Met overheidszorg wordt hier bedoeld: zorg in het kader van de Algemene

Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) en de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO). Eén redenering is: overheidszorg is duur en met de komst van nog meer ouderen zullen de kosten alleen maar toenemen. Een andere redenering is (zie bijvoorbeeld Etzioni, 1993 en Wolfe, 1989): overheidszorg verdringt de informele zorg, hetgeen tot gevolg heeft dat de sociale cohesie in onze samenleving verzwakt omdat wederzijdse verplichtingen afnemen. Men spreekt ook wel van de crowding-out hypothese (verdringingshypothese). De verdringingshypothese maakt twee veronderstellingen. De eerste is dat overheidszorg informele zorg verdringt. De tweede is dat de verdringing gepaard gaat met een verzwakking van familiebanden. Hoeveel empirische steun is er voor de twee veronderstellingen? Voor de beantwoording van deze vraag valt te putten uit verschillende typen van onderzoek. Ik belicht steeds slechts een enkele studie. De geselecteerde studie vertegenwoordigt vele andere die vergelijkbare patronen van resultaten laten zien.

Als het zo is dat formele zorg de informele zorg verdringt, dan zou het zo moeten zijn dat mensen in de loop van de tijd een grotere voorkeur uitspreken voor overheidszorg. Gegevens van het survey Mening en Opvattingen over Aspecten van het Bevolkingsvraagstuk (MOAB) dat sinds 1983 periodiek is uitgevoerd, maken het mogelijk dit na te gaan. Een vraag die in ieder MOAB-survey is meegenomen betreft

de verantwoordelijkheid van de overheid voor de zorg voor ouderen. Over de jaren heen is een grote meerderheid van de bevolking van opvatting dat “De overheid geheel of sterk verantwoordelijk is voor de zorg voor bejaarden”. (zie figuur 1). Het aandeel Nederlanders dat deze opvatting is toegeedaan, is in de loop van de tijd echter gestaag

Een afnemende voorkeur voor overheidszorg betekent niet een toenemende voorkeur voor familie­zorg, maar is eerder een indicatie voor een toenemende neiging om zelf te kunnen bepalen hoe de zorg geregeld wordt.

gedaald, van 90 procent in 1983 naar 65 procent in 2002. We zien deze dalende trend bij zowel de jongere (55-minners) als de oudere leeftijdsgroep (55-plussers) en bij zowel mannen als vrouwen. Mensen zijn in de afgelopen 25 jaar geen sterkere voorkeur uit gaan spreken voor overheidszorg. Overigens impliceert een afnemende voorkeur voor overheidszorg niet direct een toenemende voorkeur voor familie­

zorg. De ontwikkeling kan eerder als een indicatie worden gezien voor een toenemende neiging om zelfvoorzienend te willen zijn. Vergeleken met enkele decennia geleden, wenst men nu in sterkere mate zelf te bepalen hoe zorg geregeld wordt.

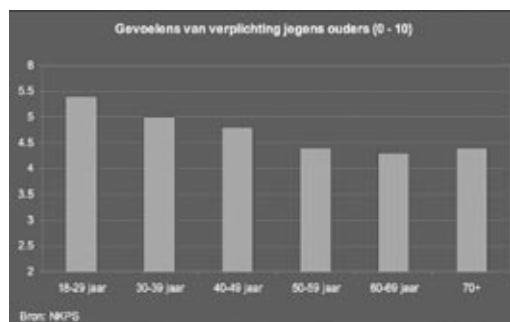

Figuur 1

Als de verdringingshypothese klopt, dan zouden we moeten zien dat gevoelens van verplichting jegens familieleden in de loop van de tijd minder sterk zijn geworden. Helaas zijn relevante trendgegevens niet voorhanden. Wel kunnen we, op basis van gegevens van de rond 2003 gehouden Netherlands Kinship Panel Study (NKPS) inzicht verkrijgen in leeftijdsverschillen in gevoelens van verplichting jegens ouders. Gevoelens van verplichting worden gemeten aan de hand van uit­

spraken zoals “Kinderen zouden voor hun zieke ouders moeten zorgen” en “Als ouders bejaard zijn, moeten ze bij hun kinderen kunnen inwonen”. Dan blijkt dat 50-minners sterkere gevoelens van verplichting jegens ouders koesteren dan 50-plussers (zie figuur 2). De jongsten, de 18-29 jarigen, blijken van alle onderscheiden leeftijdsgroepen de sterkste gevoelens van verplichting te hebben. Informele zorg vereist niet alleen de bereidheid om hulp te geven, maar ook de bereidheid om hulp te ontvangen. De zwakkere gevoelens van verplichting bij een toenemende leeftijd zouden erop kunnen duiden dat ouderen, uit altruïstische motieven, hun kinderen zorglasten willen bespa­ren. Een terugkerend patroon in de onderzoeksliteratuur is dat de bereidheid onder oudere leeftijdsgroepen om informele zorg te ontvangen geringer is dan de bereidheid onder jongere leeftijdsgroepen om die te geven. Als er sprake is van spanning in de solidariteit, lijkt die vooral betrekking te hebben op de bereidheid onder ouderen om te ontvangen.

De verdringingshypothese veronderstelt dat de kracht van familiebanden de afgelopen decennia is afgenomen omdat de overheid zorgtaken van families heeft overgenomen. Het NESTOR survey “Leefvormen en netwerken van ouderen” uit 1992 gecombineerd met het Longitudinal Survey Amsterdam (LASA) uit 2002 maakt het mogelijk om ouder-kind relaties tussen cohorten van ouderen te vergelijken (zie bijvoorbeeld Van der Pas, Van Tilburg en Knipscheer, 2007). Dit is een unieke dataset met gegevens over 55-65 jarigen in 1992 en dezelfde leeftijdsgroep in 2002. Dergelijke cohortvergelijkingen zijn uiterst schaars. Het blijkt dat de 55-65-jarigen in 2002 meer kinderen hebben die vlak in de buurt wonen (reisafstand van 15 minuten of minder), vaker contact hebben met hun kinderen, en meer steun uitwisselen met hun kinderen dan hun leeftijdsgenoten in 1992. ‘Nieuwe’ (jonge) ouderen hebben blijkbaar betere familiebanden dan ‘oudere’ cohorten van (jonge) ouderen, een resultaat dat niet in overeenstemming is met de verdringingshypothese.

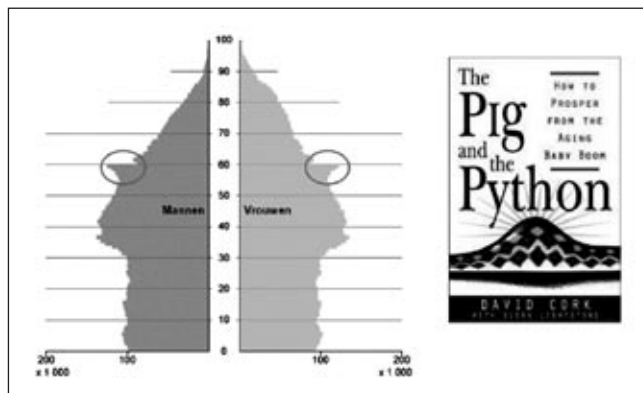
Figuur 2

Als laatste valt te leren uit landenvergelijkend Europees onderzoek. De landen verschillen wat betreft de zogenaamde de-familialisering van zorg, ofwel de mate waarin families ontlast worden van de verantwoordelijkheid voor de zorg aan hulpbehoevenden. Als de verdringingshypothese opgaat, dan moeten ouderen in genereuze welvaartsstaten (zoals Noorwegen of Nederland) meer formele zorg en minder informele zorg krijgen dan ouderen in minder genereuze welvaartsstaten (zoals Spanje of het Verenigd Koninkrijk). Relevante gegevens hierover zijn te vinden in het Europees OASIS-project Old Age and Autonomy -The Role of Service-Systems and Intergenerational Family Solidarity. Overheidshulp en een combinatie van overheidshulp en familie-hulp (figuur 3) komt het meest voor

*Een groter deel van hulpbehoevende ouderen verkrijgt hulp in genereuze welvaartsstaten dan in minder ontwikkelde welvaartsstaten.....
We zien geen verdringing van informele zorg door formele zorg, maar complementariteit.*

in Noorwegen, terwijl familie-hulp de primaire bron van hulp is in Spanje. Een eerste conclusie zou dus kunnen zijn dat in een genereuze welvaartsstaat zoals Noorwegen er zoveel formele hulp beschikbaar is, dat de familie nauwelijks een rol speelt bij de zorg voor ouderen, terwijl in landen met minder ontwikkelde welvaartsarrangementen ouderen vooral een beroep doen op familie. Die conclusie is echter voorbarig. Zoals de figuur laat zien, is er geen sprake van een simpele uitruil van overheidshulp en familie-hulp. Het totaal aan hulp is het grootst in de meest ontwikkelde welvaartsstaten. Een

groter deel van hulpbehoevende ouderen verkrijgt hulp in genereuze welvaartsstaten (Noorwegen en Israël) dan in minder ontwikkelde welvaartsstaten (Spanje). De gegevens over zorg van de overheid in combinatie met familiezorg tonen het belang van gedeelde verantwoordelijkheid.

Figuur 3

Uit een recente studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau (Timmermans & Pommer, 2008) blijkt opnieuw dat het een misvatting is om te veronderstellen dat de familie zich terugtrekt als formele zorg wordt ingeroepen. De zorg die door familieleden wordt verleend houdt niet op bij het inroepen van de thuiszorg of de verhuizing naar het verzorgingshuis. Wel is het zo dat de beschikbaar-

heid van formele hulp het voor familieleden mogelijk maakt om juist die zorg te verlenen waarvoor ze het beste geschikt zijn: emotionele steun en niet-gestandaardiseerde steun. We zien hier geen verdringing van informele zorg door formele zorg, maar complementariteit.

Concluderend kunnen we stellen dat resultaten van empirisch onderzoek alle in dezelfde richting wijzen. Er zijn weinig indicaties dat de informele solidariteit tussen generaties afneemt. De verdringingshypothese is gebaseerd op een te beperkt theoretisch model van familierelaties. Er wordt onvoldoende rekening gehouden met motieven om steun te verlenen die juist binnen families spelen en die lange-termijn reciprociteit bieden (geven om iets terug te willen doen) en affectie (geven omdat men van elkaar houdt).

Wanneer overheidszorg afneemt neemt de informele zorg aan hulpbehoevenden toe. Het zijn echter vooral volwassen dochters die meer zorg gaan verlenen, die inspringen als de overheid zich terugtrekt. Willen we dit?

Wat gebeurt er als overheidszorg afneemt? Zweden is voor de beantwoording van deze vraag een mooie casus. In de jaren '80 en '90 is een reeks ombuigingen gerealiseerd zoals stringenter criteria voor toegang tot

de zorg en de invoering van een eigen bijdrage. Sundström en collega's (Johansson, Sundström, & Hassing, 2003) hebben de gevolgen hiervan onderzocht. Vergelijkbare grootschalige surveys die in 1994 en 2000 zijn gehouden onder thuiswonende 75-plus-

sers laten een toename in informele zorg aan hulpbehoevenden zien. Vooral volwassen dochters zijn meer zorg gaan verlenen. Studies waarbij dezelfde groep ouderen in de loop van de tijd is gevolgd, laten ook een groei in informele zorg zien. Familieleden, met name dochters, blijken in te springen als de overheid zich terugtrekt. De vraag is: willen we dit?

Een reductie van overheidszorg is om een aantal redenen onwenselijk. Ten eerste zal de leefsituatie van ouderen kunnen verslechteren: een verlies aan autonomie vanwege de afhankelijkheid van familieleden en een afname van de totale zorg die zij ontvangen (in landen met genereuze welvaartsarrangementen ontvangen ouderen immers gemiddeld de meeste hulp). Ten tweede zal vermindering van overheidszorg tot meer sociale ongelijkheid tussen families leiden. Families met een beperkte inkomenspositie kunnen immers moeilijker zorg op de markt inkopen dan meer welvarende families. Een dergelijke ontwikkeling is te zien in Italië waar families noodgedwongen kiezen voor particuliere zorg in huis, zorg die met name door migranten uit voormalige Oostbloklanden wordt verleend (Lyon & Glucksman, 2008). Ten derde zal vermindering van overheidszorg de economische zelfstandigheid van vrouwen niet ten goede komen. Vrouwen verlenen vaker en meer informele zorg dan mannen, en zoals het Zweedse voorbeeld laat zien, is te verwachten dat vooral vrouwen het ‘zorggat’ zullen gaan vervullen als formele zorg afneemt.

Economische zelfstandigheid van vrouwen draagt bij aan een verbetering van de positie van toekomstige generaties.

Zorgtaken (voor jong en voor oud) vormen een barrière voor deelname aan de arbeidsmarkt (Anderson, 2004). Het aandeel economisch zelfstandige vrouwen is al niet erg hoog in Nederland (42% in 2005). Voorkomen moet worden dat het aandeel economisch afhankelijke vrouwen verder groeit. Onvoldoende economische zelfstandigheid impliceert immers een onvolledig pensioen. Willen we toestaan dat toekomstige generaties oudere vrouwen een nog zwakkere inkomenspositie tegemoet kunnen zien? Onvoldoende economische zelfstandigheid van vrouwen heeft ook negatieve implicaties voor de levenskansen van kinderen. Werkende moeders dragen meer sociaal, cultureel en economisch kapitaal over aan hun kinderen dan niet-werkende moeders (Sørensen, 2006). Economische zelfstandigheid van vrouwen draagt bij aan een verbetering van de positie van toekomstige generaties.

Tien jaar geleden publiceerde de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid het rapport *Generatiebewust beleid*. Generatiebewust wil zeggen dat we niet alleen denken aan de belangen van jongere versus oudere leeftijdsgroepen, maar ook aan de belangen van toekomstige generaties: de gepensioneerde vrouwen van de toekomst en de werkenden van straks die onze welvaartsarrangementen in stand moeten houden.

Discussie

Paul Schnabel (voorzitter) heeft als ‘vakgenoot’ met een zekere trots geluisterd, want dit is waar het vak voor een belangrijk deel over gaat, namelijk laten zien dat de dingen anders zijn dan vaak wordt gedacht. Dat is waarin wetenschappers het sterkst zijn. Zij zijn niet zulke goede voorspellers, maar ja, wie is dat vandaag de dag nog wel? De economen zijn ook al door de mand gevallen, psychiaters waren er al niet goed in, demografen dus ook niet. We zijn niet zulke goede ontwerpers maar uitstekende verwerpers. Pearl Dykstra heeft dit mooi en systematisch laten zien.

Op een vraag over solidariteit in de omgekeerde richting, van ouderen naar jongeren, antwoordt **Pearl Dykstra** dat zij zich in haar lezing natuurlijk heeft moeten beperken, maar het blijkt dat in de meest welvarende landen, de landen met de beste pensioensystemen, zoals Duitsland en Nederland, aanzienlijke sommen geld binnen families worden overgedragen van ouders op kinderen. De Deense socioloog Esping-Andersen vindt dit eigenlijk pervers. Hij zegt onze pensioensystemen zijn zo uitgebreid, dat we mogelijkheden hebben gecreëerd voor families om de sociale ongelijkheid daarbinnen teniet te doen. We zien ook in onderzoek dat ouders, terwijl ze nog leven, heel duidelijk rekening houden met de behoeften van hun verschillende kinderen. De dochter die gescheiden is krijgt wat meer geld, of de zoon die hoge ziektekosten heeft of werkloos is. Dat is een belangrijke factor, waar Donner ook over gesproken heeft toen hij de welvarende positie van ouders en ouderen benadrukte die eraan zit te komen. Vergeet ook niet de enorme welvaart die in Nederland in de eigendom van huizen zit. Als je een meer economische benadering van familierelaties neemt, in Amerikaans onderzoek van Silverstein zijn hier ook aanwijzingen voor, is een goed contact met je familie onderhouden een welbegrepen eigen belang, je krijgt straks wat!

Paul Schnabel vult aan dat uit de Kinship panel studie blijkt dat er bijna geen geldstroom is van jongeren naar ouderen, wel een directe geldstroom van ouderen naar jongeren, ook tijdens het leven, niet alleen de erfenis. Ongeveer de helft van de 65-plussers heeft een eigen huis, los van dat eigen huis hebben de huizenbezitters gemiddeld 90.000 euro op de bank. Dat was ook al ruim voor de crisis het geval. In de generatie die nu oud wordt zit een enorm surplus aan geld dat op zichzelf negatief zou kunnen uitwerken op de solidariteit tussen generaties (Donner wees er al een beetje op). En uit armoede onderzoek kwam naar voren dat er op dit moment geen leeftijds-groep is waar de armoede, objectief gezien, minder voorkomt dan bij de 65-plussers. Waarschijnlijk voor het eerst in de wereldgeschiedenis is het percentage 65-plussers met een laag inkomen het laagste van alle leeftijdsgroepen. Maar daarvoor krijg je in Nederland geen handen meer op elkaar. De ergerniswekkende publieke beeldvorming is dat er heel veel arme oudjes zijn.

Pearl Dykstra repliceert dat het aandeel vrouwen dat werkt is toegenomen maar het aantal uren dat ze werken is de afgelopen twintig jaar constant gebleven. We hebben

nog heel weinig economisch zelfstandige vrouwen en we moeten dus heel voorzichtig zijn met het individualiseren van pensioenen. Vooral omdat dit en kwesties zoals echtscheidingen grote gevolgen hebben voor kinderen. Dat zoveel vrouwen in zulke slechte economische omstandigheden verkeren (en daarmee toekomstige gepensioneerden) is een typisch Nederlands probleem, tenzij vrouwen rijke mannen hebben.

Paul Schnabel bevestigt dat drie procent van de 65-plussers een laag inkomen heeft, maar dat 30 procent van de alleenstaande vrouwen met kinderen een laag inkomen heeft, dus dat verschil is toch wel belangrijk.

Willem Noortman merkt op dat dit onderzoek vooral gaat over familie relaties, meestal relaties waar kinderen zijn en ouders, maar wat betekent dit onderzoek voor de generatiesteun en overheidszorg, wanneer je de hele Nederlandse bevolking bekijkt en dus ook al die relaties meeneemt waar geen ouder-kind relaties zijn.

Pearl Dykstra zegt dat het in historisch perspectief interessant is om te zien dat er minder kinderloze mensen zijn dan in de vroegere generaties. De ouderen geboren tussen 1900 en 1920 telden heel hoge percentages kinderlozen. Wel zo'n 25 procent in Nederland. Velen daarvan waren nooit gehuwd. Een deel van die vrouwen behoorde tot de elite van die tijd. En tussen 1925 en 1945 zakte het percentage kinderlozen steeds verder, pas na de jaren 1945-1946 is het gaan groeien. Momenteel zegt het CBS dat van de groep geboren in 1970 18 procent kinderloos zal blijven. Onder de huidige ouderen is dat iets van 13 procent. Dat is een lager percentage dan die 25 procent die we daarvoor hadden. Bekend is van het onderzoek onder de kinderlozen dat men andere typen relaties aangaat. Vriendschap is veel belangrijker geworden en bijvoorbeeld relaties met nichten en neven. Daarom is zelfregie ook veel belangrijker. Deze groep is ook veel eerder bezig met de vraag: waar en hoe ga ik mijn oude dag doorbrengen?

Jenny Ytsma stelt dat een laag inkomen voor vrouwen niet alleen een Nederlands probleem is. En het is maar hoe je het bekijkt. De meeste gepensioneerden hebben niet meer dan AOW en dat is net zoveel als de bijstand. Wij noemen dat misschien geen armoede, maar dat is het wel. Dit treft vooral oudere vrouwen. Over de hele wereld vormen oudere vrouwen de armste bevolkingsgroep. Wat betreft de pensioenen is het inderdaad zo dat de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland laag is, en dat ze doordat ze deeltijd werken niet genoeg pensioen opbouwen of hebben opgebouwd. Maar er zijn maar weinig landen die net zo'n goed pensioensysteem hebben als wij. In ongelooflijk veel landen heeft niemand een pensioen gerelateerd aan inkomen. Maar ook in heel Europa, en in Amerika, verdienen vrouwen voor hetzelfde werk nog steeds veel minder, in Nederland is dat 19 procent. Dus het is op dit moment nog een probleem en het blijft nog heel lang een probleem voor oudere vrouwen.

Pearl Dykstra antwoordt dat specifiek voor Nederland geldt dat het lage percentage vrouwen van werkende leeftijd economisch zelfstandig is. Internationaal gezien scoren

we erg laag. En het klopt dat als we internationaal kijken naar armoede onder ouderen dat dan vrouwen schandelijk oververtegenwoordigd zijn.

Paul Schnabel signaleert een misverstand: de arbeidsparticipatie van vrouwen in Nederland is helemaal niet laag, het is een van de allerhoogste van Europa. Het verschil met andere landen is dat in Nederland driekwart van de vrouwen in parttime aanstellingen werkt, dat is echt het verschil. Het beeld dat vrouwen in Nederland niet werken, of alleen in kleine deeltijd baantjes, dat is dus echt niet meer waar. De arbeidsparticipatie van vrouwen ligt op dit moment zo rond de zestig procent. En dat is in Europa relatief hoog. Wat betreft deeltijdwerk is er maar één land dat bij ons in de buurt komt: Zwitserland.

Tineke van den Klinkenberg constateert dat de participatie hoog is, inderdaad, maar het aantal uren dat we draaien laag in vergelijking met andere landen. Maar als je vrouwen uit Oost-Europese landen spreekt, waar de arbeidsparticipatie hoog is en het aantal uren ook hoog, blijkt dat ze verlangen naar het Nederlandse model. Het punt is hoe gaan we een en ander oplossen? Want het is heel onrechtvaardig dat vrouwen met lagere pensioenen blijven zitten, terwijl zij nog steeds het merendeel van de verzorging en de zorg aan familieleden en naasten voor hun rekening nemen. Dat zal nog wel even zo blijven, hoe we ook ons best daarvoor doen. Tenzij we een andere oplossing vinden, dus bijvoorbeeld toch deeltijd voor allemaal mogelijk maken, vier dagen in de week werken, om daar maar eens mee te beginnen. Dat heeft ook iets met solidariteit te maken.

Pearl Dykstra vindt dit een hardnekkig probleem. Rolmodellen zijn belangrijk en hameren op de kansen die vrouwen kunnen bieden aan hun kinderen. Die worden groter door als vrouw meer te werken, dan door heel veel tijd thuis door te brengen. Dat is iets wat we niet vaak genoeg voor het voetlicht kunnen brengen.

Het is **Ben Slijkhuis** al eerder opgevallen in Europese arbeidsmarktstatistieken dat in Zweden sinds een jaar of tien met name onder de zestig plus vrouwen een opmerkelijke afname van arbeidsparticipatie te zien is en een hoger ziekteverzuim, wat een gevolg zou kunnen zijn van verhoogde mantelzorgdruk. Het zou interessant zijn om na te gaan of dat een causaal verband is.

Pearl Dykstra haalt de Zweedse gerontoloog Sundström aan die juist onder die vrouwelijke mantelzorgers overbelasting vaststelt en ook een gebrek aan aanvullende wettelijke ondersteuning of ondersteuning door echtgenoten of kinderen. Maar er is inderdaad sinds de jaren negentig een groeiende groep vrouwen in Zweden die redelijk zwaar of behoorlijk zwaar belast is, hoogst waarschijnlijk vanwege de vermindering van overheidsfaciliteiten voor ouderen.

Bernard van Praag vindt het betoog van Pearl Dykstra, dat gaat over de periode tot 2002, interessant, maar wat is de projectie naar de toekomst? Want zijn indruk is, dat het aantal kinderen per vrouw enorm afneemt en dat de kinderloosheid stijgt in het laatste decennium. Wanneer dat niet waar is, zou hij dit een heel gelukkige constatering vinden.

Pearl Dykstra zegt dat een klein college demografie in dit geval op zijn plaats is. Belangrijk is het verschil tussen periode cijfers, dus de vruchtbaarheid in een bepaald jaar, en de cohort cijfers, dus de vruchtbaarheid, het aantal kinderen, van vrouwen (geboren in een bepaalde generatie of een bepaald jaar). Uit de periodecijfers blijkt, dat bijvoorbeeld in 1946 het vruchtbaarheidscijfer rond de vier lag. Dat zijn al die kindertjes die net na de oorlog zijn geboren. Maar heus, het kindertal per individuele vrouw lag niet op vier. Als we nu kijken naar opeenvolgende geboortecohorten, dus jaargangen van vrouwen (geboren in 1960 in 1961 en ga maar door), dan zien we al jaren dat het gemiddeld kindertal 1,9 is. Dus dat het helemaal niet een sterke daling is. Die sterke daling zien we in de periode cijfers omdat heel veel kinderen uitgesteld zijn, die zijn wat later geboren.

